

DiZbi.HAZU | Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti
i umjetnosti

Preuzimanjem digitalne kopije pristali ste na uvjete korištenja

<https://dizbi.hazu.hr/a/?terms>

Zapis je preuzet s web adrese

<https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=2467900>

Teorije o tvorbi identiteta : [uvodno izlaganje] / Kristina Peternai Andrić

<i>Autor</i>	<u>Peternai Andrić, Kristina</u>
<i>Stranice</i>	17 – 45
<i>UDK</i>	<u>34(063) – Pravo: stručni skupovi • 341.9 – Međunarodno privatno pravo</u>
<i>Jezik teksta</i>	<u>hrv – hrvatski</u>
<i>Vrsta građe</i>	<u>članak</u>
<i>Licencije</i>	<u>InC</u>
<i>Baza</i>	<u>Središnja knjižnica HAZU</u>
<i>Svezak</i>	<u>Identitet u prekograničnim privatnopravnim odnosima : okrugli stol održan 25. veljače 2021. / uredili Jakša Barbić, Mirela Župan</u>

Prof. dr. sc. Kristina Peternai Andrić

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

TEORIJE O TVORBI IDENTITETA

1. Uvod

U svakodnevnom životu rijetko promišljamo o pojmu i kroz pojam identiteta, no ipak ideja identiteta prisutna je u svakom shvaćanju tko smo, kako smo to postali, tko su drugi oko nas i koja je njihova uloga u našem životu: identitet postaje važan pri preuzimanju poštanske pošiljke, prelasku državne granice, odlasku na roditeljski sastanak, ulasku u noćni klub, razgovoru za posao, nasljedstvu ili skrbništvu. Polazište za razmišljanje o identitetu, pa i njegovo sustavno stručno ili znanstveno istraživanje, može se pronaći u svakoj pojedinačnoj ili društvenoj ulozi, u svakom iskustvu i u svakoj obavezi.¹ U svakodnevnim situacijama legitimizirat ćemo se bez serioznog promišljanja vlastitog identiteta, ali pitanja identiteta postat će nezaobilazna i presudna pri promjeni uvriježenih okolnosti ili veza, onda kada je poznati i uobičajeni aspekt egzistencije izmijenjen ili doveden u pitanje, nerijetko u nejasnim odnosima ili odlučujućim trenucima pri izborima, sljedećim potezima i uopće daljnjem tijeku života. Riječju, o identitetu najčešće promišljamo kada se naše „poznato ja“ osjeća ugroženim.² U elementarnom smislu identitet možemo pojmiti na razini subjektive jezične sposobnosti „da zna ‘tko je tko’ (i otud ‘što je što’). Uključuje znanje o tome tko smo mi, tko su drugi, njihovo znanje tko smo mi, naše znanje o tome što oni misle tko smo mi i tako dalje“³. Kada razmišljamo o identitetu, razmišljamo o svojevrsnom

¹ Naprimjer, povorke (kolona sjećanja na žrtve nekog povijesnog događaja ili gay pride) kao mjesta za iskaz identiteta, osim ritualne uloge, u zajednici služe kolektivnoj identifikaciji i imaju potencijal političke mobilizacije.

² „Bojno polje prirodno je stanište identiteta. Identiteti oživljavaju jedino u metežu bitke.“ Bauman, Zygmunt, 2004. *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge: Polity Press. (hrv. izdanje Bauman, Zygmunt, 2009. *Identitet: Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Naklada Pelago), 65.

³ Jenkins, Richard, 2014. *Social identity*, New York: Routledge, 6.

mapiranju ili klasifikaciji svijeta te subjektovu pojedinačnom i kolektivnom mjestu u tom svijetu. Subjekt je aktivan dionik kulture i sudjeluje u procesima interakcije i identifikacije: u nastojanju da shvati vlastiti identitet i svijet kojim je okružen poseže za kulturnim znakovima i simbolima, a ključni medij u kojem se značenje, pa i identiteti, oblikuju jest jezik.⁴

Međutim, može li se i na koji način definirati koncept identiteta? Kojim ga pojmovima opisati? Je li identitet nešto stalno ili promjenjivo? Cjelovito ili fragmentirano? Što sve obuhvaća regionalni ili nacionalni identitet, klasni ili rodni...? Kako uravnotežiti različite identifikacije (i obveze koje iz tih identifikacija proizlaze), kojima je subjekt ponekad istodobno izložen, a koje mogu biti proturječne, naprimjer predano očinstvo i službeno putovanje; feminizam i katoličanstvo...? Ta i slična pitanja jesu stalna mjesta sporenja, osporavanja i rekonceptualiziranja, tim više što se uslijed hiperprodukcije istraživanja koncepta identiteta i njegove tvorbe, kao i intenzivnog pisanja o njemu u posljednjih nekoliko desetljeća, upozorava na dotrajalost i iscrpljenost pojma i njegovu nekritičku upotrebu, pa time i njegovu neadekvatnost, čak izlišnost. Ipak, ideje o tomu tko smo, kako to postajemo, tko su drugi kojima smo okruženi (...) neizostavni su dio svakodnevne komunikacije i djelovanja te stručne i znanstvene analize unutar najrazličitijih društvenih područja i institucija (naprimjer: marketinga, književne analize, pravnih sporova, političkih i etičkih pitanja) te je teza o suvišnosti ili prekomjernosti upotrebe koncepta identiteta ipak pretjerana.

Pojam identitet u izvornom rječničkom značenju pokriva odnos po kojemu je nešto jednako samo sebi u različitim okolnostima, odnosno istovjetno sa sobom ili potpuno isto, što je izvedeno iz latinskoga *identitas* ili $A = A$,⁵ a što u doslovnom značenju daje naslutiti da identitet predstavlja nešto cjelovito, jedinstveno, objektivno, opredmećeno, čvrsto, spoznatljivo. Međutim, teorije o identitetu i njegovoj tvorbi u tome nisu ni izbliza suglasne – štoviše, danas prevladavajuće teorije o tvorbi identiteta govore u prilog konstruiranosti, višestrukosti, izvedenosti, protočnosti, fragmentarnosti, nespoznatljivosti, fleksibilnosti (...) svake identitetne tvorbe.

Analiza koncepta identiteta i njegove konstrukcije u humanističkim i društvenim, čak i prirodnim znanostima zauzimaju važno mjesto, s tim što su danas posebno naglašene u feminističkim, rodnim, manjinskim, rasnim, etničkim,

⁴ „Značenje nam daje osjećaj našeg vlastitog identiteta, toga tko smo i kome pripadamo (...) Značenje se neprestano proizvodi i izmjenjuje u svakoj osobnoj i društvenoj situaciji u kojoj sudjelujemo (...) jedan od privilegiranih medija kroz koje se značenje proizvodi i kruži jest jezik.“ Hall, Stuart, ur., 2002. *Representation: cultural representations and signifying practices*. London: Sage, 3-4.

⁵ „identitet (lat.) (...) 1. podaci koji svjedoče da je tko ili što ono što jest.“ Šonje, Jure, ur. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, 341.

arealnim, postkolonijalnim, psihoanalitičkim i sličnim promišljanjima u čijem je središtu najčešće (manjinski i nerijetko potlačeni) drugi. Teorija o tvorbi identiteta mnogo je i bitno su raznovrsne, stoga će ovaj pristup biti selektivan i obuhvatit će tek dio djelatnih teoretičara u tom području. Pri izboru usmjerit ćemo se na prikaz osnovne razlike između esencijalističkih i antiesencijalističkih teorija o tvorbi identiteta i konačno argumentirati u prilog antiesencijalizma. Pritom će se u obzir uzeti dosezi lingvistike, filozofije jezika, antropologije, sociologije, teorije roda, teorije diskursa, političke teorije, psihoanalize i druge.

2. Esencijalizam

Tradicionalne i danas uglavnom prevladane teorije o identitetu jesu one esencijalističke, što znači da polaze od uvjeta (esencijalnog) sadržaja unutar subjekta, suštinske prirode, unutarne jezgre, biti ili esencije što je stabilna i nepromjenjiva. Latinski *essentia* još od filozofa Seneke, Kvintilijana, Cicerona i drugih znači upravo „bit, bivstvo, priroda, suština, bitnost, glavni sadržaj“⁶. U identitetu, bilo pojedinca bilo grupe, prepoznaje se odraz neke unutarne suštine, svojstva, esencije ili kakvoće. Subjekti se doživljavaju kao „prirodni“ i čvrstih identiteta, tvori ih nešto u njima duboko ukorijenjeno, nerijetko skriveno (nevidljivo ili neopipljivo) i nepromjenjivo. Esencijalizam se poziva na „prirodnost“ i „zdrav razum“ tvrdeći pritom da su subjektne pozicije lišene društvenog utjecaja:

„esencijalističko razmišljanje lako se primjenjuje na takozvane „prirodne vrste“ (flora, fauna i prirodne tvari poput vode ili minerala), ali se vrlo često proširuje na razmišljanje o ‘društvenim vrstama’ (poput ‘Danca’, ‘Židova’ ili ‘žene’), kao i na navodne ljudske kvalitete i druge razrađene kulturne koncepte (‘invalidnost’, ‘inteligencija’, ‘ličnost’, ‘majčinska ljubav’, ‘djetinjstvo’, ‘sloboda’, ‘zlo’). U esencijalističkom diskursu članovi unutar neke kategorije prikazani su kao duboko slični i prirodno povezani, a s tim se konceptom postupa kao da je neukrotiv, iskonski ili apsolutno onakav kakav jest, ponekad ima nekakvu suštinu ili ‘građu’ (obično nevidljivu) što ga čini kakvim jest i pokreće ili određuje njegova svojstva ili ponašanje.“⁷

Svaka djelatnost subjekta tumači se kroz njemu pripisane identitetne atribucije. U tom smislu esencijalizam se nerijetko povezuje s biološkim determinizmom

⁶ Marević, Jozo, 2000. Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, Zagreb: Matica hrvatska, 901.

⁷ McIntosh, Janet, 2018. Essentialism, u: The International Encyclopedia of Anthropology (Callan, Hilary, ur.), JohnWiley & Sons, Ltd.

kao tezom da genetsko nasljeđe utječe i određuje, pa i ograničava, konstrukciju identiteta subjekta. Temelji se na razlikovanju bitnih (esencijalnih) i slučajnih svojstava subjekta, a ta esencijalna svojstva subjekt će činiti pojedincem, jedinkom, individuom. Propitujući odnos esencije i pojedinačnog identiteta, identitet se u esencijalizmu prikazuje kao „prirodna“ kategorija imanentna subjektu. U takvom viđenju identitet je nepromjenjiv i čvrst, a subjekt esencijalna svojstva gubi tek prestankom postojanja.⁸

Začeto u antičkoj filozofiji, u djelovanju Parmenida, Platona i posebno Aristotela,⁹ razumijevanje esencijalizma počiva na srazu nekoliko disciplina i prepliće ideje filozofije (metafizika), epistemologije, logike, filozofije jezika. Rana antropologija također je pridonijela učvršćivanju ideje esencijalizma: stoljećima su istraživači, pa i misionari, po povratku u Europu izvještavali o tuđincimačudnog, zazornog, čak prijetećeg izgleda i jednako takvih navika. Esencijalistički shvaćen identitet velikim je dijelom „utemeljen na uvjerenjima o prošlosti: o baštini, o predcima, o pripadnosti nekom narodu i mjestu, o skupu uvjerenja i načinu života“¹⁰, a sve je to zabilježeno jezikom: njegovim pojmovima i pripovijestima (najčešće mitovima i legendama) o zajedničkoj povijesti. Iz navedenog proizlazi da nije jedino i nužno biološki aspekt izvor esencijalizma nego se on pronalazi i u tradicijskim kulturnim oblicima, ponajprije u zajedničkom jeziku. I kultura služi kao potvrda esencijalističkog koncepta identiteta, posebno etničkog, što se uočava još od pojave nacionalizma u romantizmu. „Romantičarsko razumijevanje jezika vezalo se za duhovnu esenciju njegovih govornika, stoga se jezike, kao i kulturalne identitet što su ih iznjedrili, razumijevalo kao nužno odvojene i nepreklapajuće.“¹¹ Ideja o „geniju“ zajedničkog jezika, razvijena u prethodećoj renesansi, osiguravala je govornicima oznake izrazite prirode ili genijalnosti, da bi u romantizmu jezik bio shvaćen kao bit, odnosno esencija, nacije.

Esencijalističko viđenje svijeta i poimanja subjekta leži u temelju proizvodnje stereotipā: žene su brižne, muškarci grubi; pripadnici jedne nacije radišni, druge

⁸ Oprečno tomu teorije su o tvorbi identiteta kao produkta roditeljskih, kulturnih, društvenih, političkih i drugih odrednica, o čemu više slijedi.

⁹ Osim Platona i Aristotela, za raspravu o esencijalizmu najčešće se vežu važna imena iz povijesti filozofije: Karla Poppera, Thomasa Hobbesa, Johna Lockeja, Charles Sanders Peirce, Gottlob Frege i drugih. Vidi više: Margolis, Joseph, 2010. *Essentialism*, u: *A dictionary of cultural and critical theory* (Payne, Michael; Rae Barbera, Jessica ur.), Wiley Blackwell, 2010., 238-241.

¹⁰ Joseph, John E., 2016. *Historical perspectives on language and identity*, u: *The Routledge Handbook of Language and Identity* (Preece, Siân ur.), 2016., 19.

¹¹ Bucholtz, Mary; Hall, Kira, 2005. *Language and Identity*, u: *A Companion to Linguistic Anthropology* (Duranti, Alessandro, ur.), Blackwell Publishing, 2005., 374.

lijeni, bijelci nadmoćni onima druge boje kože... Mnoga društva stavljaju u pogon „prirodne“ esencije (bolja fizička izdržljivost, veći intelektualni potencijal, spretnost, snalažljivost...) muškaraca s namjerom da im osiguraju prirodnu dominaciju. S gledišta „prirođenosti“ i „prirodnosti“, čvrstoće i nepromjenjivosti, esencijalizam je u korijenu imperijalnih i rasističkih poredaka i genocida. Jednako se kao posljedica esencijalističkog shvaćanja identiteta može promatrati holokaust ili dvadesetostoljetna eugenika.¹² Esencijalizmom se kroz povijest često opravdavalo potlačivanje i iskorištavanje drugih: trgovina robovima, kolonijalizam, nacizam, fašizam, rasni antisemitizam... Drukčije rečeno, stavovi o superiornim ili inferiornim esencijalnim kvalitetama imanentnim subjektima podržavaju kolonijalnu, klasnu, rasnu, dobnu i drugu hijerarhiju, pa i netrpeljivost. U tom smislu povijest svjedoči o privilegiranju i isticanju naprimjer bijelaca nad Afroamerikancima, muškaraca nad ženama, Nijemaca nad Židovima i drugih sličnih opreka. Esencijalizam je i danas ponegdje vitalan te se javlja kao privlačna strategija onima koji traže samoodređenje ili pokušavaju nametnuti željene atribucije, pa tako neki autori (Geschiere, Nyamnjuh, McIntos naprimjer) primjećuju da se rast političke liberalizacije i globalne cirkulacije podudara s povećanjem opresivne politike identiteta diljem svijeta. Ponekad se nužno pozvati na određenu atribuciju, naprimjer pri političkom aktivizmu potrebno je jasno upozoriti na subjektnu poziciju onih čija se prava imaju u vidu. U tom smislu Spivak u intervjuu s Elizabeth Grosz govori o „strateškom esencijalizmu“ u političkom aktivizmu: učinkovit aktivizam pretpostavlja esencijalizam jer se grupa za političko djelovanje može okupiti samo oko nekog koncepta, naprimjer pojma „žena“ ili „Afroamerikanaca“ ili „homoseksualaca“ ili „osoba s autizmom“.¹³ Slično tvrdi R. Sylvain pretpostavljajući da, ako esencijalizam izostane u potpunosti, „ne preostaje nam nikakav način da se zalažemo za prava utemeljena na identitetu osim pružanjem neiskrenih argumenata za očuvanje fikcija“¹⁴. U tim i sličnim situacijama nužno treba imati u vidu da je riječ samo o privremenim stabilizacijama subjektnih pozicija, a ne

¹² Antropolog Franz Boas (1940.) osporio je tezu o utvrđenoj morfologiji lubanje kod različitih rasa te je biologiji (boja kože, boja očiju, visina, tjelesna građa, krvna grupa i drugo) pretpostavio kulturu kao uzrok razlike u ponašanju društvenih skupina, a potonju su tezu učvrstile i Margaret Mead i Ruth Benedict. Mead je utvrdila da su kvalitete što se u jednom društvu povezuju s maskulinošću i femininošću u drugim društvima drukčije raspoređene, odnosno potvrdila je da su razlike u spolu/rodu kulturološki uspostavljene, a ne biološki predodređene. Antiesencijalistički se pristup u antropologiji učvrstio djelovanjem Clifford Geertza. Razvoj znanstvenih istraživanja i analize DNA potvrdile su više genetskih varijacija unutar skupina koje su tradicionalno definirane kao rase nego između njih. Vidi više u: Moore, 2013.

¹³ Grosz, Elizabeth, 1985. Criticism, feminism and the institution. An interview with Gayatri Chakravorty Spivak. Thesis Eleven 10/11, 175-189.

¹⁴ Sylvain 2014, Essentialism and the Indigenous Politics of Recognition in Southern, u: Africa American Anthropologist, 116, 2, 259.

fiksni identitetima. Esencijalizam je ipak u doslovnom shvaćanju u velikoj mjeri prevladan: danas se uglavnom prihvaća teza da identitete ne treba razumijevati kao esencije ili čvrste prirodne zadanosti u subjektima; identiteti nisu prirodna, ukorijenjena ni nepromjenjiva stanja.

Riječju, esencijalističko shvaćanje identitet subjekta vidi kao prirodan ili prirodan, postojan, stabilan, nepromjenjiv i čvrst, neovisan o utjecajima, temeljen naučnjem esencijalnom sadržaju, svojevrsnoj biti ili jezgri sebsta. Takav je identitet zadan, cjelovit, trajan i nepromjenljiv, javlja se kao „prirodna“ ili samorazumljiva kategorija imanentna subjektu, pa se, jednom uspostavljen, ne može promijeniti ni unutarnjim subjektivim nastojanjima ni izvanjskim društvenim utjecajem.

3. Antiesencijalizam

Ako esencijalizam odredimo kao pristup tvorbi identiteta što zagovara statičnost, antiesencijalističkom pristupu¹⁵ odgovara dinamička odrednica. Antiesencijalistički teoretičari odbacuju teze o identitetu kao prirodnom, nepromjenjivom i potpunom te identitet promatraju kao promjenjivu kategoriju, štoviše kategoriju koja je uvijek u nastajanju, pa time i nestabilnu, ovisnu o kontekstu, specifičnu za pojedino vrijeme i mjesto, bez čvrste jezgre i fragmentiranu... Utemeljena na shvaćanju arbitrarosti i nestabilnosti jezičnog značenja,¹⁶ djelotvornosti i citatnosti jezika,¹⁷ teorijama

¹⁵ Hall, Stuart, 1996. Introduction: Who Needs 'Identity', u: Question of Cultural Identity, (Hall, Stuart; du Gay, Paul ur.), London: Sage, 1996., 1-17 (hrv. izdanje: Hall, Stuart, 2006. Kome treba 'identitet'?, u: Politika teorije – zbornik rasprava iz kulturalnih studija (Duda, Dean, ur.), Zagreb: Disput, 2006., 357-373); Hall, Stuart, ur., 2002. Representation: cultural representations and signifying practices. London: Sage; Hall 2006; Barker, Chris, 2003. Cultural Studies. Theory and Practice, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Ltd.; Barker, Chris; Galasiński Dariusz, 2001. Cultural Studies and Discourse Analysis. A Dialogue on Language and Identity, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Ltd.; Alcoff, Linda; Mendieta, Eduardo, ur. 2004. Identities: race, class, gender, and nationality, Wiley-Blackwell; Du Gay, Paul; Evans, Jessica; Redman, Peter, ur., 2005. Identity: a reader. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage; Biti, Vladimir, 2005. Doba svjedočenja, Zagreb: Matica hrvatska; Bauman, 2009.

¹⁶ Ponajprije u teorijama lingvistica F. de Saussurea.

¹⁷ Austin, John L., 1987. Performativni iskazi, u: Kontekst i značenje (Mišćević, Nenad; Potrč, Matjaž ur.), Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1987., 29-39; Austin, John L., 1962. How to Do Things with Words, Cambridge (hrv. izdanje Austin, John L., 2014. Kako djelovati riječima, Zagreb: Disput; Althusser, Louis 1986. Ideologija i ideološki aparati države - ogledi iz sociologije obrazovanja, u: Proturječja suvremenog obrazovanja (Flere, Sergej, ur.), Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije SSO; Butler, Judith, 2004. Undoing Gender. New York, London: Routledge; Butler, Judith, 2005. Giving an Account of Oneself. New York: Fordham University Press; Butler, Judith, 1997a. The Psychic Life of Power: Theories in Subjection. Stanford University Press; Butler, Judith, 1997b. Excitable Speech: A Politics of the Performative. New York: Routledge; Butler, Judith, 2000a. Nevolje s rodom: Feminizam i subverzija identiteta. Zagreb: Ženska infoteka; Butler, Judith, 2000b. Antigone's Claim. Kinship between Life and Death. New York: Columbia University Press; Butler, Judith, 1993. Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex“, New York: Routledge.

razlike,¹⁸ u teorijama diskursa,¹⁹ ali i psihoanalitičkim tezama o „drugom“ s kojim se subjekt identificira od samoga rođenja,²⁰ takva se koncepcija identiteta nerijetko naziva performativno-diskurzivnom. U namjeri razrade te koncepcije, zasebno ćemo se osvrnuti na koncepte performativnosti i uloge jezika u tvorbi identiteta, imenovanja, diskurzivnosti, važnosti razlike i drugog za konstrukciju identiteta, transgresije, stigme i drugog.

Antiesencijalistički teoretičari tvrde da identitet nikada nije jedan i jedinstven nego je nužno križište ili mreža subjektivnih pozicija, i to najčešće onih vezanih za rod ili spol (muški, ženski, transrodni, interseksualni...); dob (osobe treće životne dobi, tinejdžeri...); sposobnost (bilo mentalnu, fizičku, kognitivnu ili razvojnu u smislu: osobe s autizmom, invalida rata ili invalida rada); nacionalnu i etničku pripadnost (Nijemac, Francuz, Šokac, Dalmatinac...); seksualnu orijentaciju (hetero, homo, biseksualna...), rasu (bijela, žuta, crna...), klasu ili socioekonomski status (uključujući obrazovanje, zaposlenje, stil života...); vjeru (katolik, protestant, agnostik...). U tom smislu o identitetu se promišlja kao o skupu obilježja ili subjektivnih pozicija ili atribucija što privremeno, a ne trajno, određuju pojedinca ili grupu. Identitet nije prirodna zadanost nego kulturna i politička diskurzivna konstrukcija i svaki je identitet određen temporalnim kategorijama što su proizvedene i uvjetovane društvenim, kulturnim, geografskim i drugim kontekstom. Unutar istog subjekta u različitim kontekstima mogu se javiti i suprotstavljene identitetne kategorije. Kao što primjećuje Stuart Hall,²¹ subjekt promatran u različitom vremenu znači i različit identitet, a istodobno su unutar subjekta različite kategorije identiteta ponekad čak proturječne, pa u svojoj kontradikciji od subjekta zahtijevaju djelovanje u različitim smjerovima. Kakvom će se djelovanju

¹⁸ Derrida, Jacques, 1976. O gramatologiji. Sarajevo: Veselin Masleša; Derrida, Jacques, 1977. Limited Inc. Illinois: Evanston; Derrida, Jacques, 1993. Sablasti Marxa. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Derrida, Jacques, 1999. Drugi smjer. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Derrida, Jacques, 2007. Pisanje i razlika. Sarajevo, Zagreb: Šahinpašić.

¹⁹ Foucault, Michel, 1982. The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language. New York: Vintage; Foucault, Michel, 1994a. Nadzor i kazna: rađanje zatvora. Zagreb: Informator; Foucault, Michel, 1994b. Znanje i moć. Zagreb: Nakladni zavod Globus; Foucault, Michel, 2002. Nenormalni. Novi Sad: Svetovi; Foucault, Michel, 2013. Povijest seksualnosti 1 – Volja za znanjem. Zagreb: Domino; Laclau, Ernesto, 1993. Power and representation, u: Politics, Theory and Contemporary Culture (Poster, Mark ur.), New York: Columbia University Press; Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal, 2001. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics, London, New York: Verso; Mouffe, Chantal, 2000. The democratic paradox. London, New York: Verso; Mouffe, Chantal, 2005. The return of the political. London, New York: Verso.

²⁰ Kroz djelovanje Sigmunda Freuda i još više Jacquesa Lacana: Lacan, Jacques, 1968. The language of the self. The Function of Language in Psychoanalysis, Baltimore i London: The John Hopkins University Press; Lacan, Jacques, 1983. Spisi (izbor). Beograd: Prosveta; Lacan, Jacques, 1986. Četiri temeljna pojma psihoanalize. Zagreb: Naprijed.

²¹ Hall, 1996., 2000.

prikloniti, ovisi o subjektovoj hijerarhiji vrijednosti i o kontekstu, pa će u jednom trenutku na prvo mjesto izbiti naprimjer majčinski identitet, u drugom profesionalni, a u nekom idućem nacionalni. Stoga što je u trajnom nastajanju i preoblici, identitet ne može doseći cjelovitost ili uravnoteženost: „Identitet je proizvod niza djelomičnih identifikacija, nikada dovršen.“²² Identiteti su, prema Hallu, proizvod „specifičnih strategija iskazivanja u specifičnim historijskim i institucionalnim mjestima u kojima se koriste specifične diskurzivne formacije i prakse. (...) nastaju unutar igre specifičnih modaliteta moći, i time su više proizvodi označavanja razlika i isključivanja, nego što su znak jednog identičnog, prirodno konstruiranog jedinstva“²³. Identiteti se promatraju kao privremene izvedbe²⁴, ustanovljeni su u određenom diskurzu, osnovani kroz sličnosti i razlike spram drugih u društvenom i povijesnom kontekstu – s tim što je svaki kontekst potencijalno neograničen.

Identitet je u antiesencijalističkom smislu produkt različitih uloga što ih subjekt odabire ili su mu nametnute, dakle dijelom je učinak izbora, a dijelom represivne moći u heterogenim okolnostima. Interesi i identifikacija nerijetko su povezani i stoga, naprimjer pri identifikaciji s grupom, dolazi do čvrste i snažne povezanosti s njezinim članovima, njihova favoriziranja, a pojedince izvan grupe odbacuje se ili čak diskriminira.²⁵ Identitet je učinak kulture, a globalizacija – kojom su nam ranije strani i daleki „drugi“ postali susjedi i bližnji – kao jedan od učinaka sadrži preplitanje i spajanje različitih kultura i stvaranje hibridnih identiteta.²⁶ Uslijed migracija i modernih tehnologija transformiraju se i sustavi komunikacija, ali su na transformaciju prisiljena i cijela društva, čija preoblika generira drukčija ekonomska, politička, kulturalna, pa i osobna djelovanja. Globalizacija ima utjecaja na gotovo sva obilježja života, a očituje se u integraciji svjetskoga tržišta, rasprostranjenosti novih tehnologija, komunikacije, transporta, slabljenja nacionalnih interesa te – uslijed migracija – pojave transnacionalnih subjekata i „globalnih nomada“.²⁷ Suvremeni je svijet globalan i transnacionalan, obilježen sve češćim izmještanjem subjekata – među kojima su egzil, izbjeglištvo, radne

²² Culler, Jonathan, 2001. Književna teorija. Vrlo kratak uvod. Zagreb: AGM, 134.

²³ Hall, 2006., 361.

²⁴ Butler, 1993., 1997., 2000., 2004., 2005.

²⁵ Vidi više u: Jenkins, 2014. Općepoznati su simboli kolektivne identifikacije zastava, grb, himna..., a identifikaciji se nerijetko pripisuje emocionalni naboj.

²⁶ Učenjem kulture stvara se kulturni identitet: govorimo o tome da se članovi jedne kulturne grupe identificiraju i izgrađuju, a pritom je uporište u zajedničkim obrascima te istodobnom razlikovanju pripadnika druge kulturne grupe. Vidi više u: Barker, Chris, 2003. Cultural Studies. Theory and Practice, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Ltd.

²⁷ Vidi više u: D'Andrea, Anthony, 2007. Global Nomads. Techno and New Age as transnational counter-cultures in Ibiza and Goa, New York, London: Routledge.

migracije, turizam – a čime pojedine kategorije identiteta, naprimjer onaj nacionalni ili kulturni, postaju nedostatnima.²⁸

Teorijska nastojanja afirmirana od 70-ih godina 20. stoljeća, uz društvene borbe protiv klasnih i rodničkih razlika, najčešće se nazivaju politikom identiteta.²⁹ Politike identiteta uključuju propitivanja ideologije, klasnih razlika, rodničkih razlika, regionalnog i etničkog u najširem smislu te bi se mogla sažeti na pitanja djelatne politike i etike. U praksi se politike identiteta tiču ponovnog aktiviranja reprezentacije subjekta, pitanja (nečujnog) glasa i govora u tuđe ime, samoodređenja, autorizacije (u smislu legitimiranja identiteta kroz institucijske ili druge moći) i drugog. Kao zajednički ishod postavljena je politika priznavanja subjekata te su politike identiteta vođene idejom prepoznavanja onih neprepoznatih, posredovanja pri preoblikovanju i ponovnom pozicioniranju marginaliziranih, obezvrijeđenih ili potpuno izbrisanih identitetnih konstrukcija.

4. Performativnost i uloga jezika u tvorbi identiteta

Prvo predavanje o kategoriji performativa održano 60-ih godina 20. stoljeća J. L. Austin počeo je na sljedeći način: „Možete sebi dozvoliti da ne znate što znači riječ performativ. Ovo je nova i ružna riječ a možda i ne znači mnogo.”³⁰ Naravno, Austin nije mogao pretpostaviti da će pojam šezdesetak godina poslije iz teorije govornih činova kroz djelovanje J. Searlea, E. Benveniste, J. Derride, S. Fish, Sh. Felman, J. Butler i drugih zaposjesti brojne diskurse u humanističkim i društvenim znanostima, a posebno književnu teoriju, kulturalne studije, izvedbene umjetnosti, diskurs prava.

U pristupu Austin razlikuje (1) konstative kao iskaze koji nešto tvrde („Karlo je ukrao moj autić.“), opisuju stanje stvari („Sunčan je dan.“) i mogu biti istiniti ili lažni te (2) performative kao iskaze što u zbilji izvode (*perform*) radnju na koju se referiraju („Imenujem te vođom grupe.“ ili „Proglašavam vas mužem i ženom.“). Primjeri performativa su vjenčanje, krštenje, imenovanje broda, oklada i slično;³¹

²⁸ Istodobno, preslagivanje identiteta vodi promjeni percepcije i samopercepcije i nerijetko u diskurs uvodi elemente stigme ili traume.

²⁹ Vidi više u: Alcoff, Linda Martín, 2000. *Who's Afraid of Identity Politics?*, u: *Reclaiming Identity: Realist Theory and the Predicament of Postmodernism.* (Moya, Paula M. L.; Hames-García, Michael ur.), Berkeley: University of California Press, 2000., 312-344.

³⁰ Austin, John L., 1987. *Performativni iskazi*, u: *Kontekst i značenje* (Mišević, Nenad i Potrč, Matjaž, ur.), Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1987., 29.

³¹ „U svim navedenim slučajevima bilo bi apsurdno tvrditi da je ono što sam rekao izvještaj učinjene radnje koja je bez sumnje izvedena, tj. radnja kladenja, krštenja ili isprike. Prije bih rekao da govoreći ono što radim prenosim samo izvršenje radnje. Kad kažem 'Da' (uzimam ovu ženu za zakonitu ženu), ne prenosim što se događa na vjenčanju već se vjenčavam.“ (Austin, 1987., 30)

oni su „savršeno jednostavni iskazi s običnim glagolima u prvom licu jednine indikativnog prezenta aktivnog gdje ćemo odmah uočiti da oni ne mogu nikako biti niti istiniti niti lažni. Nadalje, ako netko upotrijebi ovakav iskaz, reći ćemo da on nešto radi a ne da je samo nešto rekao.“³² U takvom shvaćanju performativom se poništava razlika između govora i djelovanja, odnosno ukazuje se na to da jezik ne služi samo za izricanje (lažnih i istinitih) tvrdnji nego da se jezikom kroz komunikaciju može djelovati, mogu se proizvoditi materijalni učinci, pa i utjecati na druge. Funkcija jezika u tom je smislu pragmatična: jezik je djelovanje ili činjenje, jezik je sredstvo ili alat kojim se nešto postiže. Time performativni iskaz stječe moć, zadobiva djelotvornu snagu.³³ Budući da su Austinovi performativi određeni posrećenošću/neposrećenošću (*felicitous/infelicitous*) u smislu da moraju ispunjavati određene pretpostavke kao što su konvencionalna procedura i okolnosti, izvršenje čina korektno i u potpunosti, bez greške i zastoja, uspješnost performativa ovisi o okolnostima i kontekstu. Vjenčanje naprimjer neće biti legalno „ako se ogriješimo o bilo koje od spomenutih pravila (...) – ako pogrešno izgovorimo formulu ili ako nismo u položaju da izvršimo čin jer smo, recimo, već u braku ili ako ceremoniju vodi brodski ekonom a ne kapetan broda, tada čin o kojemu je riječ, na primjer vjenčanje, uopće ne uspijeva u svom ostvarenju, ne zbiva se, ne ispunjava.“³⁴

Oslanjajući se na implicitne ili prešutne performative, Austin je pri razradi teze performativnost proširio i primijenio na cijelo polje jezika u smislu da je namjera djelovanja prisutna u svakom jezičnom iskazu, neovisno o tome je li riječ o konstativu ili performativu: uvijek kada se nekome obraćamo na neki način namjeravamo djelovati ili na sugovornika utjecati. U primjeru „Pada kiša.“ riječ je o konstativu, pretpostavimo istinitoj tvrdnji, ali je izrečena s namjerom da sugovornika upozori na vremenske prilike i nužnost kišobrana. Međutim, čak i kada je neposrećen i promašuje u namjeravanom, performativ je moćan i djelotvoran: iako se namjeravano ne izvršava, neki učinak ipak se postiže.³⁵ Korištenje jezika ne može biti nepristrano ili neutralno.

Koncept performativa međutim ulazi u širi optjecaj tek njegovim prepoznavanjem kao ključnim pri tvorbi identiteta. Derridina³⁶ (1977.) kritika Austina u

³² Austin, 1987., 30.

³³ Slično je zagovarao i L. Wittgensten: „bez jezika ne možemo na druge ljude tako i tako utjecati; ne možemo graditi ceste i strojeve, etc. A također: bez upotrebe govora i pisma ljudi se ne bi mogli sporazumijevati.“ (1998., § 491.) Pristup prema kojem je odnos subjekta prema sebi, drugima i okolini nužno posredovan jezikom kasnije je nazvan „jezičnim obratom“ ili „obratom k jeziku“ („linguistic turn“).

³⁴ Austin John L., 1975. (1962.) *How to Do Things with Words*, Cambridge. 15-16.

³⁵ Vidljivo je to u primjeru vjenčanja već vjenčanih: „Reći da su takvi ne znači, dakako, da njima ne bismo ništa učinili. Učinili bismo mnogošto – bio bi to, na zanimljiv način, čin bigamije! – ali, ne bismo izvršili čin koji smo naumili: ne bismo se vjenčali.“ Austin, 1975., 51.

³⁶ Derrida, 1977.

polemici s J. Searleom (1991.),³⁷ kao i uvođenje pojmova iterabilnosti i diferancije³⁸ u diskurs suvremene teorije, prepoznaju moć performativa pri oblikovanju vlastitih uvjeta i zakona i preoblikovanju konteksta u koji ulazi, čime iskazi zadbivaju etičku i političku dimenziju. Diskurs pretpostavlja odgovornost pri upotrebi jezika. Feministička i queer teoretičarka J. Butler u performativ je locirala početak tvorbe (rodnog) identiteta svakoga subjekta – rečenica koja prati svako rođenje: dječak je ili djevojčica je, kao i imenovanje novorođenčeta, početak je tvorbe svakog identiteta.

U jeziku se značenja pridaju te komunikacijom prenose i učvršćuju. Jezik omogućuje, ali i ograničava identitetne konstrukcije jer je reprezentacija³⁹ subjekta utemeljena upravo na pojmovima i značenjima unutar pojedinog značenja i jezika.⁴⁰ Samospoznaju te spoznaje o drugima i okolini oblikujemo jezikom. Jezična komunikacija složena je društvena praksa stoga što se značenje i vrijednost izrečenog tvori upravo u uzajamnom djelovanju govornika i primatelja poruke, a što opet ovisi o društvenom i kulturnom kontekstu. Identiteti su „često oblikovani pod kušnjom kolonijalizma, rasne i seksualne podčinjenosti te nacionalnih sukoba“⁴¹, što se također reprezentira jezikom. Kontekst pak nije čvrst nego sklon preoblikovanju, nerijetko s obzirom na promjene u odnosima moći. Govoriti o suodnosu jezika i identiteta znači govoriti o jezičnoj proizvodnji pojedinaca i zajednica, posljedično i kulture. Kultura i jezik prepleteni su na brojne načine što se zrcale u poslovicama, metaforama i metonimiji, usmenoj kulturi, diskursu ideologije i politike i drugdje, međutim nešto je manje razvidno da jezik ima performativnu ili tvorbenu moć te da sadrži informacije o odnosima moći i privilegijama u društvu. Identitet se tvori jezikom: jezikom se subjektu može utisnuti stigma, jezikom se manipulira, ugnjetava, zlostavlja. Jezik nam iscertava granice, ali je jezik arbitrararan i dopušta prekoračenja, što znači da postojeći identiteti s vremenom mogu promijeniti značenje, a nove se identitetne kategorije stvoriti. Jezik bilježi protok vremena i promjene u značenju, hijerarhiji, atribuciji identiteta.

³⁷ Searle, John S., 1991. Govorni činovi. Oglad iz filozofije jezika, Beograd: Nolit.

³⁸ Kategorija identiteta nepostojana je; razlika, pomak i odgoda jesu ključni za tvorbu nepostojanog identiteta multipliciranog subjekta. Vidljivo je to i kroz Derridin pojam diferancije kao odgođenog, nestabilnog i pomičnog značenja što se javlja kao posljedica nestabilnosti binarnih odnosa između znakova.

³⁹ Reprezentacija je proces „kroz koji pripadnici pojedine kulture koriste jezik (općenito definiran neki sustav koji postavlja znakove, neki označiteljski sustav) da bi proizveli značenje“ (Hall, 2002., 61). Riječ je o pojmu što se koristi da se uputi na predstavljanje jezikom, ali se reprezentacijom predočeno istodobno uspostavlja i ustrojava.

⁴⁰ Martinich, A. P., ur., 1996. The philosophy of Language, New York, Oxford; Hall, 2002.; Barker, 2003.; Stroll, Avrum 2005. Analitička filozofija u dvadesetom veku, Beograd: Dereta.

⁴¹ Alcof, 2004., 3.

Identitet je kulturni učinak, stoga je jezik, kao polazište i glavni resurs za kulturnu produkciju, u temelju proizvodnje identiteta. Identitet se pokazuje u jeziku i kroz jezik. Istraživanja konstrukcije identiteta nerijetko se oslanjaju na jezične izvore, koji doduše nisu jedino sredstvo u konstrukciji, ali su najrasprostranjenije.⁴² Čini to i kroz kategorije značenja i imena što ih pojedinci pripisuju sebi ili upisuju na druge u namjeri da reprezentiraju sebe ili pripadnost nekoj zajednici; jezik je prisutan i u interpretaciji tih značenja i imena, ali se identitet manifestira i kroz nijansirane načine jezične upotrebe.⁴³ „Koncept [identiteta] nas tjera da razmišljamo o razlozima i uvjetima pod kojima ljudi koriste jezik, načinu na koji ih drugi doživljavaju kao korisnike jezika, značenjima koja žele prenijeti u određenim situacijama i resursima koje privlače kako bi to učinili.“⁴⁴

Odnos subjekta prema naciji ili kulturi, književnom ili bilo kojem umjetničkom izražavanju tiče se jezika. Jezik nije homogen ili nepromjenjiv nego ga društveni i politički kontekst opskrbljuje različitim značenjima: jezično značenje i uopće upotreba jezika mogu se bitno razlikovati u dvije zajednice prostorno zanemarive udaljenosti, jednako kao što su i unutar tih zajednica zamjetne razlike s obzirom na generacije govornika. Lokalne razlike u upotrebi jezika nisu zaustavljene ni procesima globalizacije ni širenjem masovne komunikacije. Poznavanje jezika određene zajednice često je preduvjet za naseljavanje drugih povezanih identiteta, odnosno njegovo nepoznavanje uskraćuje pristup određenim diskursima i prostorima. Jezik može biti resurs ili oslonac za isticanje identiteta u slučajevima masovnih ograničenja, pa u tom smislu Eckert (1989.)⁴⁵ tvrdi da zbog rodne podređenosti ženama u mnogim kulturama nije dopušteno težiti stvarnim dostignućima u istoj mjeri kao što to čine muškarci; stoga se moraju više oslanjati na simboličke resurse, poput jezika, izgleda i osobnosti da bi se prikazali kao prihvatljivi kulturni članovi.⁴⁶

Ukratko, jezik ima tvorbenu moć: jezikom se kultura i identiteti konstituiraju, uspostavljaju se i afirmiraju nove zajednice, jezikom se subjekt priznaje i potvrđuje, jezikom se može utisnuti stigma, zlostavljati i tlačiti, ali u jeziku se otvaraju

⁴² Pri tome se ne misli isključivo na književnost nego i na životne priče reprezentirane u medijima, naprimjer intervjuima; na humor i viceve što su često oslonjeni na stereotipe i drugo.

⁴³ Usp. Joseph, John E., 2016. Historical perspectives on language and identity, u: *The Routledge Handbook of Language and Identity* (Preece, Siân ur.), 2016., 19-33.; Preece, Siân ur., 2016. *The Routledge Handbook of Language and Identity*, New York: Routledge.

⁴⁴ Zotmann, Karin; O'Regan, John P., 2016. Critical discourse analysis and identity, U *The Routledge handbook of language and identity* (Preece, Siân ur.), London: Routledge, 2016., 113.

⁴⁵ Eckert, Penelope, 1989. *Jocks and burnouts: Social categories and identity in the high school*. New York: Teachers College Press.

⁴⁶ U slučaju podređenosti žene se ponekad oslanjaju na simboličke resurse – među kojima i na jezik – da se nametnu kao prihvatljivi članovi zajednice. Usp. Eckert i McConnell-Ginet, 1992.; McElhinny, 1998.

novi identiteti. Jezik nas određuje, što ujedno znači da nas jezik i omeđuje, pa utoliko osviještena i strateška upotreba svakodnevnog ili stručnog jezika može pridonijeti oblikovanju ili preoblikovanju identiteta u diskursu.

5. Diskurzivnost

Diskurs, kao skup isprepletenih elemenata prikladnih za opis određenog predmeta ili prostora u određenom povijesnom trenutku, prepoznaje se kao regulatorni za tvorbu moći i identiteta.⁴⁷ Pojedini diskurs stvoren je od ograničenog broja pojmova i praksi (diskurs književne teorije uključivat će pojmove dekonstrukcija, interpretacija, metonimija... diskurs prava pak zakon, spor, ugovor, pravda, arbitraža...), odnosno diskurs je uređeni način govora i postupanja kroz koji se ujedno oblikuje ono o čemu govori. Subjekt se tvori u diskursu, različitim mehanizmima discipliniranja. U diskursu se otvara mogućnost za autoritet i priznavanje, potvrdu i afirmaciju (različitog) drugog u zajednici, ali isto tako i za njegovo podčinjavanje, marginalizaciju ili isključenje iz zajednice. Da bi osigurao „pravo na govor“, bio vidljiv i mjerodavan, subjekt mora imati mjesto ili poziciju u diskursu: „Nitko ne može ući u diskurs kao govoreći subjekt ako ne zadovoljava izvjesne uvjete ili ako nije, od samoga početka, kvalificiran da to čini. Preciznije, nisu sva područja diskursa jednako otvorena i prohodna; neka su zabranjen teritorij (...), a druga su praktički otvorena (...) za sve.“⁴⁸ Pravo na govor pred studentima i ocjenjivanje njihova znanja stječe se tek nakon što predstavnici određene struke diplomama, nastupnim predavanjima i drugim mehanizmima autoriziranja to dopuste. Diskursi su značenja kojima se mobiliziraju pojedinačni načini gledanja na svijet, pa kada subjekt zauzme određenu identitetnu poziciju, on je istodobno i održava i reproducira. Mada su pojedini diskursi u kontinuiranim međudodnosima s drugim diskursima i društvenim praksama i u toj se interakciji bore za poziciju moći i za autoritet koji će im omogućiti da plasiraju znanje, nema takvog diskursa što bi obuhvatio sve. Diskurs ovisi o vremenu i mjestu, o kulturi i društvu. Naprimjer diskurs medicine u sebi je rascjepkan, zapadnjačka i istočnjačka medicina dva su bitno različita diskursa, a opet velika je razlika između sedamnaestostoljetne i suvremene zapadne medicine. Razmišljanja o „ludilu“ ili „seksualnosti“ kao i djelovanje spram tih kategorija bitno je različito u antici, renesansi ili suvremenosti. Subjekt i diskurs u recipročnom su i međusobno podržavajućem odnosu, subjekt se konstituira u diskursu, ali ujedno konstituira i sam diskurs. „Diskurs

⁴⁷ Foucault, 1982., 1994.a, 1994.b, 2013.

⁴⁸ Foucault, 1982., 225.

je oblik društvene akcije što igra ulogu u oblikovanju društvenog svijeta – uključujući znanje, identitet i društvene odnose – i to na način zadržavanja specifičnih društvenih obrazaca.“⁴⁹

Međuodnos znanja i djelovanja ključni su za tvorbu diskursa: znanje je moć u smislu da onaj tko ima moć plasira (relevantno) znanje kojim se opet stječe moć. Moć stoga ne treba promatrati isključivo kao represivnu nego kao produktivnu. Moć je nužna pri distribuciji znanja: „Roditelji i učenici podčinjavaju djecu dok ih socijaliziraju. Pripadnici neke struke određuju sadržaj ispita i definiraju znanje neophodno da bi vam dozvolili stupiti u njihove redove. Tko god kaže ili pokazuje nekome kako se nešto radi, demonstrira moć nad njim. To nije stvar želje ili namjere. Prenos znanja uključuje podučavanje; učenje podrazumijeva pokoravanje.“⁵⁰ Institucije su križišta moći (vlada, ministarstvo, nadbiskupija), no moć ne dolazi nužno s vrha nego je smještena u subjektima koji vrše izravnu interakciju s drugim subjektima (učitelji, svećenici, sudci) i stoga Foucault kaže da se moć širi kapilarno: najmanjim, ali najgušćim tokovima društvenog sustava. Moć je nerazdvojiva od otpora,⁵¹ a upravo je na tom recipročno usmjerenom djelovanju moći s jedne i otpora s druge strane J. Butler⁵² smjestila subjekt kao kliznu i nestabilnu točku.⁵³ Moć postaje djelatna kroz različite mehanizme na razini društva, kroz institucionalne i kulturne prakse, norme i konvencije, diskurzivne tehnologije kao što su kontrole (ulaz – izlaz), discipliniranja (u vojsci, svećeničkom redu), razdvajanja (ludi – razboriti, bolesni – zdravi) ili razmještanja (djevojčica i dječaka u školskim učionicama, crnaca i bijelaca u autobusima), isključivanja (nepostavljanjem rampe za osobe s invaliditetom na ulazu u kazalište), odbacivanja, neprihvatanja.⁵⁴ Procedure su nerijetko internacionalizirane do te mjere da su gotovo nerazpoznatljive.

Ključnu ulogu diskursa u tvorbi identiteta uočavaju također teoretičari E. Laclau i Ch. Mouffe⁵⁵, koji cijelo društveno polje motre kao diskurse u kontinuiranoj preoblici s drugim diskursima. Prilikom tih transformacija u diskursu se

⁴⁹ Jorgensen Marianne W., Louise J. Phillips 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London. 5.

⁵⁰ Belsey, Catherine, 2003. *Poststrukturalizam*, Sarajevo: Šahinpašić, 55., prijevod preinačen.

⁵¹ „Otpori ne proizlaze iz nekih heterogenih načela no oni ipak nisu mamac ili nužno iznevjereno obećanje. Oni su drugi član u odnosima moći; u njih su upisani kao nesvodiva sučeljena strana. I oni su, dakle, raspoređeni na nepravilan način: točke, čvorovi, žarišta otpora rasuti su u prostoru i vremenu s više ili manje gustoće, uobličujući katkad grupe i pojedince na konačan način, raspaljujući neke točke tijela, neke životne trenutke, neke tipove ponašanja.“ Foucault, 1994.b, 67.

⁵² Butler, Judith, 2000.a. *Nevolje s rodom: Feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.

⁵³ Vidi više i u: Peternai Andrić, Kristina. 2019. *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Zagreb: Meandar Media.

⁵⁴ „/T/ri su velika sustava koja upravljaju diskursom – zabranjene riječi, odvajanje luđaka i volja za istinom.“ Foucault, 1982., 219.

⁵⁵ Laclau; Mouffe, 2001.

privremeno učvršćuju značenja, a pri razmještanju znakova dolazi i do promjene hijerarhije među njima te jedan znak – privremeno – dobiva povlašten položaj pred ostalima (naprimjer osobe sa statusom branitelja nakon rata, sportaši nakon osvajanja odličja). Laclau i Mouffe te procese objašnjavaju pojmom hegemonije kao dominacije jedne određene perspektive. Intencija preuzimanja političkog i etičkog vodstva na nekom društvenom polju uzrokuje hegemonijske borbe tijekom kojih se iz sustava nerijetko isključuju – klasno, rodno, etnički i svi drugi manjinski – drugi i različiti koji su prepoznati kao prijetnja stabilizaciji poretka. Sama konstrukcija identiteta vodi porijeklo iz strukturnih odnosa u diskursu.⁵⁶ Antagonizam postaje vidljiv kada su subjektne pozicije u međusobnoj koliziji, odnosno u trenutku kada imaju suprotne ili isključive zahtjeve (naprimjer na pitanje pobačaja katoličanstvo i zakonodavstvo mogu dati oprečne odgovore, pa će subjekt čiji je vjerski identitet određen katoličanstvom nužno biti u procijepu, a što se dodatno usložnjuje u situaciji kada je riječ o liječniku katoliku koji treba izvršiti pobačaj). Sažeto, teorija identiteta Ernesta Laclaua⁵⁷ i Chantal Mouffe⁵⁸ izgrađena je oko sljedećeg: a) subjekt je fragmentiran, nikada potpun; b) subjekt priskrbljuje identitet kroz čin diskurzivne reprezentacije; c) identitet je učinak identifikacije sa subjektima u diskursu; d) identitet je diskurzivno oblikovan kroz lance istovjetnosti i suprotnosti; e) identiteti su promjenjivi jednako kao i diskurs; f) subjekt je necentriran, oslonjen na različite identitetne kategorije što se mijenjaju s obzirom na promjenu diskursa; g) subjekt će upravo drukčije identificirati u različitim situacijama, iz čega proizlazi da je identitet kontingentan, ali ne nuždan.⁵⁹ Subjektne pozicije kao što su luđak, histerična žena, homoseksualac (...) konstruirane su u različitim diskurzivnim režimima, ali gotovo istim sustavom djelovanja.

6. Performativno-diskurzivna teorija o tvorbi identiteta

Teorije o diskursu, ali i dosezi dekonstrukcije, psihoanalize, teorije performativa, interpelacije i druge našle su mjesto u procesu kojim je J. Butler objasnila konstrukciju rodnog (i svakog drugog) identiteta. Identitet kao uobličena

⁵⁶ „Razumijevanje društva kao diskurzivne konstrukcije prema Laclauu i Mouffe pretpostavlja identificiranje relevantnih subjektivnih pozicija kroz čvorišne točke oko koje je identitet organiziran (kao što su ‘učenik’, ‘zatvorenik’, ‘imigrant’) te prepoznavanje načina na koji je čvorište ispunjeno značenjem. Značenje unutar čvorišta uspostavlja se u odnosu na jednakost ili različitost od drugog, što za sobom povlači i pojavu antagonizma u smislu međusobnog isključivanja različitih identiteta.“ Peternai Andrić, 2019., 110.

⁵⁷ Laclau; Mouffe, 2001.

⁵⁸ Mouffe, 2000., 2005.

⁵⁹ Jorgensen; Phillips, 2002.

„društvena temporalnost“⁶⁰ nastaje kroz diskurzivne prakse i djelovanja drugih kojima je subjekt od rođenja neposredno okružen, kroz slijed (citatnog) performativnog ponavljanja, identifikacije te usađivanjem normi i konvencija. Rod je proces ili nastajanje; „identitet koji se suptilno stvara u vremenu, koji se unosi u vanjski prostor kroz ‘stilizirano ponavljanje činova’. Učinak roda proizvodi se stilizacijom tijela i zato se mora razumjeti kao svjetovni način na koji tjelesne geste, pokreti i različiti stilovi tvore iluziju stalno rodnog jastva. Ta formulacija premješta koncepciju roda od temelja supstancijalnog ili esencijalističkog modela identiteta do onog koji zahtijeva koncepciju roda kao konstituirane društvene temporalnosti.“⁶¹ Performativni jezik i citatnost pri tome su fundamentalni jer nakon što se tek rođeno dijete odredi kao dječak ili djevojčica, nužno je to kontinuirano potvrđivati uvriježenim normama: oslovljavati s ona/on, odijevati u normativno prikladnu odjeću prihvatljive boje (djevojčice u ružičastu, dječake u plavu), opskrbljivati ih normativno prikladnim igračkama (lutkama, dječjim kolicima, pištoljima, autićima) i poticati određene prakse pripremajući ih za normativno prihvatljive uloge u odrasloj dobi (kućanica, majka, odnosno vozač, vojnik). Izjava „dječak je“ tako nije konstativ nego performativ, i to prvi – nikako jedini – u slijedu performativa koji subjektu poziciju neprestano moraju potvrđivati. Rod je, ukratko, izvedba što se tvori slijedom činova koji se ponavljaju; rod je „stalna diskurzivna praksa, otvoren je za interveniranje i ponovno označavanje“⁶². Ako se rod utemeljuje u diskursu kao učinak djelovanja drugih, znači da se pod drukčijim okolnostima mogao utemeljiti drukčije. U takvom se shvaćanju izvedba događa u svakodnevnom životu kao promišljen čin djelovanja.⁶³ U navedenoj teoriji tvorbe identiteta važan je i koncept „interpelacije“. Sam proces dijelom je onemogućen bez subjektova odaziva, njegova davanja ovlasti i moći pozivatelju, što J. Butler pojašnjava pojmom „interpelacije“ ili priziva,⁶⁴ izvorno pojmom L. Althussera kojim se u pozivu zakona prepoznaje tvorbeni, performativni kapacitet konstrukcije subjekta. Identitet se u mreži heterogenih institucija, diskursa i praksi oblikuje interpelacijom koja ima potenciju materijalizirati imenovano. Da bi se subjekt konstruirao, nije dovoljna jedna interpelacija nego to treba biti citatna, opetovana

⁶⁰ Butler, 2000.a, 141.

⁶¹ Butler, 2000.a, 141.

⁶² Butler, 2000.a, 45.

⁶³ Vidi više u: Butler, 1993., gdje govori o „regulatornoj fikciji“ (subverzija, performativnost), o dinamičnom i pregovaračkom karakteru i promjenjivosti u polazištu nekog identiteta.

⁶⁴ Louis Althusser kaže da ideološki državni aparati (škola, crkva, političke stranke i druge institucije) kroz proces interpelacije prizivaju, imenuju i označuju subjekte prije no što su se ustanovili kao subjekti te ih tim činom uvode u subjektu poziciju i društveno postojanje. Vidi više u: Althusser, Louis, 1986. Ideologija i ideološki aparati države - ogledi iz sociologije obrazovanja, u: Proturječja suvremenog obrazovanja (Flere, Sergej, ur.), Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije SSO.

praksa: „performativna snaga jezika proizlazi iz ponavljanja prethodnih normi, prethodnih činova. Dakle, snaga uvrede; ‘Nastrani!’ ne proizlazi iz intencije ili ovlasti govornika, koji je vrlo vjerojatno neka žrtvi potpuno nepoznata budala, nego iz činjenica da povik ‘Nastrani!’ ponavlja u prošlosti uzviknute uvrede; interpelacije ili činovi oslovljavanja kroz reiteraciju posramljivanja i prezira (...) proizvode homoseksualni subjekt.“⁶⁵

Međutim, u prizivu je već sadržana mogućnost neuspjeha ili podbačaja, interpelacija ili priziv je (Austinov) „neposrećeni performativ“, što znači da se identiteti tvore i u pogrešnom prepoznavanju. „Upravo taj konstitutivni neuspjeh performativa, taj jaz između diskurzivne zapovijedi i njenog stvarnog učinka, omogućuje jezično pojavljivanje i usmjeravanje potonjeg neposlušna.“⁶⁶ Tako dok Althusser subjekt promatra isključivo kao podčinjenog državnim ideološkim aparatima, Butler u subjektu prepoznaje mogućnost otpora.⁶⁷ Ako je moć s jedne strane neke zamišljene duljine, a otpor s druge strane te iste duljine, na „srednjem“ se položaju – kao mjestu ambivalencije – smjestio subjekt. Drukčije rečeno, subjektov se identitet tvori odazivom na poziv ili priziv drugih (roditelji, prijatelji) ili institucija moći (škola, crkva), ali se subjekt tom pozivu može i oduprijeti, pa se nalazi između moći i otpora; subjekt je učinak prethodne moći, ali moći kojoj se ne mora nužno pokoriti nego joj se može oduprijeti te kroz čin subjekt otvara mjesto za (političko ili etičko) djelovanje. Djelovanju prethodi (implicitan ili eksplicitan) priziv ili interpelacija s obzirom na to da se subjektu tek prizivom otvara pozicija u diskursu s kojega on može više ili manje učinkovito govoriti.⁶⁸

Tvorba identiteta u performativno-diskurzivnom smislu nerijetko se vrši imenovanjem kao govornim činom – imenovanje je jezični angažman što učvršćuje rodne, nacionalne, klasne i druge atribucije. Imenovanje prethodi konstrukciji identiteta i već je psihoanaliza izdvojila važnost imenovanja u tom smislu: „ako pozovem osobu kojoj govorim bilo kojim imenom koje joj odlučim dati, pripočujem joj subjektnu funkciju koju će ona opet preuzeti u namjeri da mi odgovori,

⁶⁵ Culler, Jonathan (2001.) Književna teorija – vrlo kratak uvod. Zagreb: AGM. 122.

⁶⁶ Butler, 1993., 122.

⁶⁷ „/T/amo gdje postoji moć postoji i otpor, te taj otpor ipak, ili bolje rečeno samim tim, nikada nije u izvanjskom položaju spram odnosa moći.“ Foucault, 1994.b, 67.

⁶⁸ Butler zagovara parodiju i subverziju kao strategiju otpora vladajućim strukturama. Naime, produkcija rodnog ili bilo kojeg drugog identiteta ovisna je o ideologiji koja će taj identitet učiniti prepoznatljivim i legitimnim, a rodne izvedbe, osim što su ponavljanje hegemonijskih praksi, potencijalno mogu uključivati element namjernog djelovanja, posebno u onim izvedbama što pokušavaju osporiti ili subvertirati dominantne ideologije uz stiliziranje, isticanje i pretjerivanje s ideološkim asocijacijama. Riječ je o izrazito političkim izvedbama što pretpostavljaju prepoznavanje identiteta marginaliziranog identiteta (homoseksualnog, rasno obojenog, klasno istaknutog i sl.) i prepoznavanje njegove subverzije.

čak iako je to zbog toga da se te funkcije odrekne.“⁶⁹ Imenovanje je lociranje, smještanje, propisivanje mjesta s kojeg će se subjekt odazvati, ali stabilizacija imena nesigurna je i učvršćivanje identiteta imenom ovisi o njegovu korištenju. Samo ime nema čvrsto značenje nego je „prazni označitelj“ kojim se identitet ne može odrediti, ali je proces imenovanja nuždan za tvorbu subjekta i njegovu ovjeru u društvenoj zajednici. Jednako kao i druga jezična značenja, ime mijenja značenje u upotrebi: od ponižavajućeg može iskazati postignuće ili visok društveni položaj, ali i obrnuto.⁷⁰

Isti mehanizam djeluje i pri afirmativnom i pri pogrđnom imenovanju: „ako me netko oslovi uvredljivim imenom, postajem socijalno biće, i budući da sam na neki način neminovno privržen svom postojanju (...) navedena sam da prigrlim nazive zato što me oni socijalno konstituiraju.“⁷¹ Subjekti tvoreni uvredljivim nazivom uvedeni su u diskurs kao subjekti, ali im je subjektna pozicija degradirana ili neljudska. Naziv, makar i negativno intoniran, s vremenom može promijeniti značenje i od početne uvrede prerasti u pozitivno ili čak poželjno ime. Primjer za to jest upravo oznaka *queer*, što se svojedobno dodijelila pripadnicima homoseksualne zajednice i ostalim zajednicama odmaknutim od heteronormativne matrice kao uvreda i pogrda, a oni su je prihvatili jer su tim činom zapravo priznati kao subjekti, dobili su mjesto u jeziku i diskursu s kojeg su mogli djelovati, boriti se za svoja prava, pregovarati o povoljnijoj društvenoj poziciji.⁷² Preko uvredljivog naziva konstituirali su identitet i osigurali polazište iz kojeg su se odupirali i suprotstavljali važećim normama i konvencijama. Postupno u određenim, mada ne svim, diskursima biti *queer* više nije bila uvreda nego prihvaćena subjektna pozicija (naprimjer 90-ih godina 20. stoljeća glavne junakinje vodećih popularnih televizijskih serija imale su kao najboljeg prijatelja homoseksualca). I afirmativno i negativno imenovanje počiva na istim mehanizmima međutim ako imenovanje izostane, izostaje i tvorba subjekta: subjekt je nevidljiv, bez položaja s kojeg bi se mogao reprezentirati, zauzeti za vlastite ciljeve, pregovarati, pokazati otpor prema vladajućim normama i konvencijama. Neutralnog imena nema, ime može biti pokretač društvene mobilizacije ili etičke dužnosti i stoga je svim imenovanjima ugrađena etičko-politička dimenzija. Shvaća li se jezik kao performativ ili alat za

⁶⁹ Lacan, Jacques, 1968. The language of the self. The Function of Language in Psychoanalysis, Baltimore i London: The John Hopkins University Press, 64.

⁷⁰ Culler, 2001.; Butler, 1997.a.

⁷¹ Butler, 1997.a, 104.

⁷² „Uzevši za svoje ime epitet ‘Nastrani!’ (*Queer!*) – homoseksualci uzvraćaju društvu najžešću uvredu s kojom se susreću. Izazov je u tome što isticanje naziva može dovesti do promjene njegova značenja – od uvrede postaje znakom počasti.“ Culler, 2000., 119.

djelovanje, on postaje ključni medij za uspostavu identiteta⁷³ U tom smislu jezikom se svijet ili subjekt ne zrcali niti se opisuje nego se tvori. Ako u jeziku nema pojma ili imena za određenu subjektu poziciju, nema ni subjekta jer nema pozicije na kojoj bi se mogao privremeno učvrstiti i s nje odazvati.⁷⁴ Ne uspijevaju se svi subjekti konstruirati prema kulturno prepoznatim i afirmiranim društvenim normama: „sam pojam ‘osobe’ dolazi u pitanje kada se pojave ona ‘nekoherentna’ ili ‘diskontinuirana’ rodna bića koja jesu osobe, ali se ne uspijevaju prilagoditi rodnim normama kulturalne spoznatljivosti kojima se definiraju osobe.”⁷⁵ Potlačeni su ipak pojmljivi, ali najlošija je pozicija onih bezimernih i nepriznatih subjekata, pojedinaca ili zajednica za koje nema mjesta u jeziku, pa ni društvu. Nisu svi pojedinci slobodni odabrati svoje identitete, njihovo je „nastanjivanje” ipak ograničeno različitim faktorima.⁷⁶ Suvremeni mediji kroz naprimjer reklame najrazličitijeg profila (za donje rublje, gazirana pića, banku, trenera za osobni razvoj...) odašilju poruku da je izbor sveprisutan, pojedinac najveći gospodar vlastitog života, slobodan odabrati između brojnih mogućnosti i ponuđenih alternativa, pa se vlastiti život nerijetko shvaća „kao veliki sklop odluka i izbora”⁷⁷. Međutim, sloboda izbora dostupna je tek nekolicini, a nedostatak resursa, neimaština, uopće loše ekonomske okolnosti uglavnom onemogućuju slobodan izbor.⁷⁸ Konstrukcija identiteta uvjetovana je ekonomskim elementima, ukratko – ovisi o prihodima i imovini. Tvorba i pregovaranja o identitetu podređeni su tome kojim diskurzivnim prostorima subjekti imaju pristup. Pregovaranje o identitetu djelom ovisi i o tome koji su im identitet drugi pripisali jer pripisani identiteti mogu biti ograničavajući i diskriminatorni. Riječju, nisu sve subjektne pozicije jednako

⁷³ Austin, 1962.; Bourdieu, Pierre, 1992. Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena. Zagreb: Naprijed; Butler, 1997.b; Peternai, Kristina, 2005. Učinci književnosti. Performativna koncepcija pripovjednog teksta, Zagreb: Disput.

⁷⁴ Butler, 1993., 2000.a, 2004.

⁷⁵ Butler, 2000.a, 31.

⁷⁶ Blommaert, Jan, 2006. Language policy and national identity, u: Language policy: theory and method (Ricento, Thomas, ur.), Oxford: Blackwell, 2006., 238-254.

⁷⁷ Salecl, 2012., 7.

⁷⁸ Osnovna je teza R. Salecl (2012.) da postindustrijski kapitalizam potiče ideju izbora, odnosno ideja izbora snažno je ideološko oruđe potrošačkoga društva. Kao osnovno pitanje nameće se zašto ljudi prihvaćaju ideju izbora i što s time dobivaju ili gube. Salecl tvrdi da prevelika mogućnost izbora paralizira subjekt, koji odluku o izboru nužno odgađa „Paradoks je u tome da opsesivnost koju potiče ideologija kasnog kapitalizma zapravo ostavlja vrlo malo mjesta za izbor. Krajnje kontrolirani pojedinac, koji je uvijek pod nadzorom, koji strahuje od nereda i skameni se od pomisli na smrt, pronalazi vrlo malo užitka u igri ostvarivanja navodno bezgraničnih izbora. Osjeća tjeskobu zato što mu ne uspijeva biti savršeni ‘biratelj’. Zato sebi stalno izmišlja nove načine ograničavanja izbora.” Salecl, Renata, 2002. Protiv ravnodušnosti. Zagreb, Sarajevo: Arkzin 154-155. Na neki način paraliziran subjekt, opterećen i zaokupljen vlastitim problemima i nedostacima, ne može šire društveno djelovati.

dostupne za sve. Z. Bauman⁷⁹ u tom smislu govori o potklasi, odnosno o „šarenoj zbirci ljudi“ koji su povezani s uglavnom društveno neprihvaćenim subjektivnim pozicijama: neobrazovani, samohraniroditelji uglavnom bez primanja, socijalni slučajevi, sadašnji ili bivši ovisnici, beskućnici ili prosjaci i slični drugi.

7. Drugi i razlika

Svaka konstrukcija identiteta tiče se u nekoj mjeri i različitosti i jednakosti (ili barem sličnosti). Mehanizmi tvorbe identiteta jesu uspostavljanje sličnosti te razlikovanje ili distinkcija (Bourdieu) u smislu stvaranja vidljive razlike. Identiteti se stvaraju različitim procesima koji uključuju uočavanje sličnosti i razlika da bi se te sličnosti i razlike hijerarhijski organizirale na raznovrsne načine.⁸⁰ Značenje identiteta prepoznaje se i prema onome što nije i kroz ono što isključuje, što, prema Derridi, znači da se identiteti tvore u „igri razlika“, unutar odnosa i kroz višestruke odnose prema drugim kategorijama identiteta.

Važnost drugih u tvorbi identiteta istraživala je već danas uglavnom pobijena psihoanaliza: psihoanalitička (Freud, Lacan) teza jest ta da se identitet stvara od rođenja, u odnosima s drugima, isprva ograničenim na roditelje i najužu obitelj, a kasnije proširenim različitim drugima s kojima subjekt ulazi u komunikaciju. Tako se subjekt postupno uvodi u simbolički poredak jezika i zakona u smislu da malo pomalo usvaja postojeću kulturu prisutnu u bogatstvu jezika i značenjima korištenih pojmova, običajima, načinu života, vrijednostima i njihovoj piramidi. U subjektovu životu kasnije će vjerojatno važni drugi (uz obitelj) biti prijatelji ili kolege, dakle drugi koje subjekt sam odabire, ali svi drugi, neovisno samostalno odabrani ili nametnuti, imaju potencijal odrediti subjekt, čak i oni drugi koji u određenom trenutku izostanu (subjekt može bitno biti određen naprimjer izostankom roditelja ili prijatelja). Međutim drugi nisu nužno materijalizirani, što više, drugi mogu biti posredovani kulturnim proizvodima; egzistirati kao likovi ili figure u knjigama, filmovima, na jumbo plakatima, u televizijskim reklamama, u magazinima... Drugi se prepoznaju kao slični ili različiti, pa identifikacijom mogu učvrstiti postojeći identitet subjekta (glazbenika, matematičara, katolika, rasista...) ili identifikacija može izostati. Tvorba identiteta odvija se u pridruživanju

⁷⁹ Bauman, 2004.

⁸⁰ „Hijerarhije kolektivne identifikacije mogu se sukobiti s hijerarhijama pojedinačne identifikacije, što znači da ovo što slijedi može imati potpuni interakcijski smisao: mrzim sve A-ove; ti si A; ali ti si moj prijatelj. Uzete zajedno, ove točke sugeriraju da kategorički imperativi vjerojatno neće biti sami po sebi dovoljni vodič, te da je sposobnost razlikovanja drugih na suptilan i precizan način svakodnevna nužnost.“ Jenkins, Henry, 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: NYU Press, 7.

s jedne te uspostavi razlike s druge strane: identitet je istodobno i uključivanje i isključivanje. Subjekt je ili jednak ili različit od ostalih subjekata ili grupa.⁸¹ Subjekt se tvori kroz razliku, s obzirom na ono što subjekt nije i ono što mu manjka, s obzirom na „konstitutivnu izvanjskost“: „identiteti se konstruiraju kroz razlike, a ne izvan njih. (...) preko odnosa s Drugim, u odnosu prema onome što on nije, prema onome što mu nedostaje, prema onome što se naziva konstitutivna izvanjskost“⁸². Razlika, odnosno drugi, osiguravaju uvjete za tvorbu identiteta, identitet se ne može konstruirati kao samosvojan ili neovisan, oslobođen odnosa s drugim – kulturama, vremenima, zajednicama, pojedincima, religijama... Identitet se razvija i ostvaruje u međudjelovanju s drugima.⁸³ Društvena dinamičnost identiteta posljedica je njegove tvorbe kao usporedivog ili sličnog i suprotnog ili različitog (Hrvatice sam, što znači da nisam Francuskinja ni Iranica; plavuša sam, što znači da nisam ni crnka ni brineta).⁸⁴ Za komplementarnu perspektivu identiteta nužne su i sličnosti i razlike; „istovjetnost i razlika nisu objektivna stanja, već fenomenološki procesi koji proizlaze iz socijalne interakcije“⁸⁵. Navedeno je vidljivo pri tvorbi kolektivnih identiteta jer su pojedinci što se odluče grupirati „vođeni ne nekom već postojećom i prepoznatljivom sličnošću, već agencijom i moći (...) društveno grupiranje je proces što uključuje ne samo otkrivanje ili priznavanje sličnosti što prethode identitetu i uspostavljaju ga, nego, još fundamentalnije, pronalaska sličnosti umanjivanjem razlike“⁸⁶. Odnosno, u namjeri da se osigura dovoljna sličnost između pojedinaca ili grupa, pri traženju društveno priznate sličnosti dolazi do poništavanja potencijalnih razlika s obzirom na pojedinačnu situaciju. U osnovi političkog organiziranja, koalicija ili sličnih zajednica često se mora pribjeći njihovoj izgradnji na temelju sličnosti, a zanemarujući međusobne razlike. Razlika implicira antagonizam, pa i procese marginalizacije, isključivanja, nasilja. Kroz te je koncepte J. Derrida pripremio put za tumačenje govornog čina ili performativa u tvorbi identiteta i usmjerio raspravu spram etičko-političkih pitanja. Još je jedan Lacanov koncept zadržan u suvremenim teorijama identiteta, koncept „prošivnog boda“ (*point de capiton*). Naime, značenja što se pridaju određenoj subjektnoj poziciji nisu stalna, ali se privremeno mogu ustaliti i tako tvoriti privid čvrstog značenja.⁸⁷

⁸¹ Derrida 2007.; Hall, 1996., 2002., 2005.

⁸² Hall, 1996., 5.

⁸³ Derrida, 1999.

⁸⁴ Međutim, taj se sustav razlika preslikava i unutar subjekta: „nekoj je kulturi svojstveno da nije identična samoj sebi. Ne da nema identiteta, već da se ne može identificirati, reći 'ja' ili 'mi', da može poprimiti oblik subjekta samo u ne-identitetu prema sebi ili, ako vam je draže, u razlici sa sobom. Ne postoji kultura ili kulturni identitet bez te razlike sa sobom.“ Derrida, 1999., 47-48.

⁸⁵ Bucholtz; Hall, 2005., 369.

⁸⁶ Bucholtz; Hall, 2005., 370.

⁸⁷ Ukratko, prošivni bod jest ona pozicija u označiteljskom lancu na kojoj označitelj zaustavlja protok ili klizanje značenja.

Transgresija ili prelazak neke granice, neovisno o tome je li riječ o granici discipline, granici kulture ili granici sebstva, nerijetko izaziva snažne emocije i može biti inspirativan, upravo zbog reprezentiranja razlika ili neusklađenosti, međutim može izazvati i strah od drugog. Mnogi znanstvenici, pa i književnici, primijetili su da se čovjek najviše boji dodira s nepoznatim; strahujemo od toga što bi nam drugi mogli učiniti i pitamo se bismo li mogli preživjeti taj susret s nepoznatim. U tom smislu rasprave o identitetu i alteritetu mogu uključiti i rasiističke i ksenofobične reakcije koje pojedinci razvijaju u odnosu spram drugog. U principu polarizacije mi – oni može se stvoriti pukotina za neprijateljsko sučeljavanje s omraženim drugim i zastrašujućim drugim. Primjer takve polarizacije jest orijentalizam (omalovažavanje svega istočnog poima se kao subalterna kultura, zaostala i iracionalna u usporedbi s modernim zapadom i prosvjetiteljstvom, na što su najčešće reakcije i strah i mržnja), zastupljen u teorijama Edwarda Saída⁸⁸. Drugo se u diskursu identiteta javlja kroz pojmove alteriteta, tuđeg, stranog, nepoznatog... Već postojanje nečeg različitog od nama poznatog na neki način narušava sigurnost i uznemirava. Prema antiesencijalističkom shvaćanju, identitet se tvori kroz „igru razlika“ tako što se pozitivno značenje pretpostavlja na osnovi onoga isključenog. Drugi se nadvija „kao sjena“⁸⁹ u suvremenim diskursima o identitetu: izmiče svijesti i spoznaje ono što barem djelomično, ako ne u potpunosti, ostaje izvan prostora grupe i kulture. Drugo je i ne-ja i ne-mi, odnosno problematizira se i u pitanju pojedinačnog i kolektivnog identiteta. Identitet se tvori interakcijom. Konzumacija stranog događa se na svim razinama – kulturna i materijalna dobra, gastronomija, odijevanje...⁹⁰ S drugima smo sučeljeni i otvara se pitanje možemo li i na koji način prihvatiti zbilju drugog, odnosno na koji se način možemo ophoditi sa značenjem koje mi imamo za drugog. Drugo je nužno nesigurno i diskutabilno, izaziva tjeskobu i strah. S druge strane, drugost je nužna za opstanak, svijet bez razlike bio bi nesaglediv i nepodnošljiv. Perspektiva stranca, njegov „pogled izvana“ može osvježiti način prosuđivanja, ujedno upozoriti na slijepe pjege i svojevrsno proširiti domicilno vidno polje. Drugi je nuždan za promjenu i kreativnost, iz čega proizlazi da za druge vežemo ambivalentne osjećaje, stavove i misli. Drugi je potencijalni izvor mogućnosti: „Drugost može predstavljati potencijal za društveno i kulturno nadopunjavanje i obnovu.“⁹¹

⁸⁸ Saïd, Edward, 1993. *Culture and Imperialism*. New York: Knopf; Saïd, Edward, 2000. *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.

⁸⁹ Bennett, Tony, ur. 2005. *New Keywords: A Revised Vocabulary of Culture and Society*, Wiley-Blackwell.

⁹⁰ Za susret s drugim nije nužno putovati u daleke zemlje, početkom 20. stoljeća sociolozi (G. Simmel, R. Park) komentirali su prisutnost i značaj stranaca u modernim gradovima uočavajući da stranci donose nove i revitalizirajuće mogućnosti urbanoj kulturi, odnosno širenje kulturnih horizonata. Stoga se drugost može pronaći kao element kulturnog i političkog života gradova.

⁹¹ Bennet, 2005., 250.

Iako je identitet neuhvatljiv ili neopipljiv (fikcija ili priča), svijest ili ideja o vlastitom identitetu i identitetu drugog neizbježna je za uspješnu komunikaciju: da bismo razumjeli pogled na svijet i vrijednosti drugog, njegov način života i kulturu, i barem ih tolerirali ako ne i prihvatili, moramo razumjeti tko smo ili tko nismo, kako smo to postali, koja je uloga tih i svih drugih u našim životima. Pojedinaac je aktivni sudionik kulture: u nastojanju da shvati vlastiti identitet i svijet kojim je okružen poseže za njezinim znakovima i simbolima. Kada istražujemo identitet, istražujemo zapravo društvenu i ideološku proizvodnju značenja. Značenje je kontingentno i uspostavilo se kroz kontinuiranu upotrebu, tradicijom, ličnostima (iz svijeta znanosti ili umjetnosti, velikih vojskovođa ili ratnika, svetaca ili razbojnika) i predmetima koji su s vremenom osigurali prepoznatljivost (naprimjer zastava, grb i himna kao simbol nacije), prošlim događajima upisanim u povijest. Identitet je učinak kulture. Učenjem o kulturi i usvajanjem kulturnih obrazaca stvara se kulturni identitet: govorimo o tome da se članovi jedne kulturne grupe identificiraju i izgrađuju s uporištem u zajedničkim obrascima razlikujući pritom subjekte drukčijeg identiteta i pripadnike druge kulturne grupe.⁹²

Preferirana garderoba, frizura ili tetovaže, kao i drugi oblici (rodnog, etničkog i svakog drugog) izražavanja identiteta osciliraju u diskursu – različiti su s obzirom na lokacije i povijesna vremena. Jednako i značenje pojedinih kategorija (muževnosti ili ženstvenosti naprimjer – ne znače isto govorimo li o renesansi ili suvremenosti). Na tvorbu identiteta velik utjecaj ima okružje u kojem pojedinci žive i rade, kao i priroda odnosa koje njeguju ili koje ne mogu izbjeći. Identitet se javlja kao odgovor na susret, najčešće u onim komunikacijama ili događajima što propituju granice pojedinaca ili grupe. Opresivni događaji često se drže ključnima za razvoj identiteta, čime se problematiziranju otvaraju područja moći, privilegiranja, prava i društvene pravde, pa i stigme i traume.

Antiesencijalizam potiče da identitetne kategorije i odnose moći sagledamo u povijesnom kontekstu, u pojedinačnoj vremenskoj i mjesnoj konfiguraciji, odnosno da svaku pojedinačnu identitetnu tvorbu barem privremeno odredimo u mreži društvenih odnosa uz uvažavanje različitosti, hibridnosti, promjenjivosti, porozne granice između i unutar društvenih grupa. Pojmovi koji opisuju okolni svijet i druge (među kojima su naprimjer „starci“, „Česi“, „pustaraši“, „PTSP-ovci“, „lezbijke“) mogli su se napuniti i drugim značenjima, pa nerijetko i znače drugo u drugim možda ne tako dalekim kulturama ili vremenima. Unatoč razvijanju svijesti o uvažavanju različitosti, esencijalistički stav i stereotipna poimanja identitetnih kategorija ni danas nisu u potpunosti napušteni: „Za muškarce

⁹² Svijest o vlastitom identitetu i identitetu drugog neizbježna je za razvoj interkulturalne kompetencije.

se obično misli da su 'prirodno' dominantni, orijentirani na hijerarhiju i gladni moći, dok se žene promatra kao njegovateljice, odgajateljice djece i osobe sklone kućanstvu."⁹³ Ako se patrijarhat dijelom i prevladao, pitanje identiteta usložnjuje se uslijed društvenih i kulturnih promjena povezanih s globalizacijom: „širenje transnacionalnih kulturnih tokova (ljudi, roba, medija i informacija), čini se da djeluje na destabilizaciju ustaljenih i utvrđenih identiteta."⁹⁴ Svojedobno je izrazito utjecajna bila postkolonijalna teorija s osloncem na djelovanje Eduarda Saída⁹⁵ i razlikovanje binarnosti: ja – drugi; Okcident (Zapad) – Orijent (Istok), a na kojima je utemeljen normativni zapadni identitet nasuprot istočnog drugog uključujući i hijerarhiju vrijednosti. Međutim, suvremeno društvo, globalizirano, transkulturno, transnacionalno, multijezično (...) sve se teže može sagledati iz takve perspektive. U novim okolnostima nužno je propitati uvriježene kategorije i konfiguracije te druge poznate izvjesnosti i referentne točke. Restriktivni i ograničavajući „stari“ identiteti na neki se način učincima globalizacije mogu i razriješiti. Primjer za uspješno prevladavanje okvira dao je Z. Bauman epizodom iz vlastita života⁹⁶ kada je, kao Poljak po rođenju a Britanac po izboru, tijekom dodjele počasnog doktorata na Karlovu sveučilištu u Pragu trebao odabrati himnu za ceremoniju dodjele. S izmiješanom samopercepcijom doseljenika i pridošlice u Britaniju, odnosno izgnanika i isključenog ranije oduzetim poljskim državljanstvom, Bauman se odlučio za europsku himnu: „Odnosila se na entitet koji obuhvaća obje izmjenične referentne točke mog identiteta, ali je u isto vrijeme poništila – kao manje važne ili nevažne – razlike između njih, a time također i mogući 'rascjep identiteta'."⁹⁷

Identitet migranata koje karakterizira liminalno i nesigurno egzistiranje, bez čvrste projekcije budućnosti, neizbježno uključuje raseljavanje, potragu za novim mjestom kojem se može pripadati, uključuje učenje novog jezika, susret s drukčijom kulturom, drukčijom religijom, politikom, praksom svakodnevice. U različitim se procesima društva identiteti istodobno i kulturno fragmentiraju, ali ih učinci globalizacije pokušavaju homogenizirati. Stoga u namjeri da se zadrži staro i poznato, „tradicionalno“, ono naučeno i subjektu prihvatljivo, s čime se kao pojedinac ili grupa može identificirati, dolazi do jačanja i pojave novih etničkih, vjerskih ili kulturnih identiteta (naprimjer neonacionalizam u Istočnoj Europi, religijski fundamentalizam). Riječ je o nastojanju da se pokuša obraniti kategorija

⁹³ Barker, 2003., 231.

⁹⁴ Bennet, 2005., 174.

⁹⁵ Saíd, 1993., 2000.

⁹⁶ Detaljno opisano u: Bauman, 2009., 15-16.

⁹⁷ Bauman, 2009., 16.

identiteta kao istosti, konvertiranosti, međutim takvi pokušaji nerijetko mogu biti nasilni, čak militantni.

Globalne promjene, sa svim mogućnostima i razvedenim oblicima, upućuju i na načine na koje smo upleteni u društvene i kulturne identitete. Globalizacijom se otvaraju mjesta za nove identifikacije, različite i složenije izbore, veće su mogućnosti pregovaranja, više je prostora za različitost, pluralizam, preoblike, prekoračenja, transgresije. Ukratko, mogućnost za uspostavljanjem različitih identiteta proširena je: „Globalizacija je proširila repertoar identiteta te, što je važnije, radi na promjeni temelja našeg odnosa prema identitetu.“⁹⁸ Ključno je stoga razumjeti zašto se identiteti tvore i načine na koje se tvore, pa i razaznati i uvažiti različite dimenzije identiteta kao društvenog, političkog i kulturnog produkta.

Korišteni izvori

- Alcoff, Linda Martín, 2000. Who's Afraid of Identity Politics?, u: *Reclaiming Identity: Realist Theory and the Predicament of Postmodernism*. (Moya, Paula M. L.; Hames-García, Michael ur.), Berkeley: University of California Press, 2000., 312-443.
- Alcoff, Linda; Mendieta, Eduardo, ur., 2004. *Identities: race, class, gender, and nationality*, Wiley-Blackwell.
- Althusser, Louis, 1986. *Ideologija i ideološki aparati države - ogledi iz sociologije obrazovanja*, u: Proturječja suvremenog obrazovanja (Flere, Sergej, ur.), Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije SSO.
- Austin, John L., 1987. Performativni iskazi, u: *Kontekst i značenje* (Mišević, Nenad; Potrč, Matjaž ur.), Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1987., 29-39.
- Austin, John L., 1975. (1962.) *How to Do Things with Words*, Cambridge. (hrv. izdanje Austin, John L., 2014. *Kako djelovati riječima*, Zagreb: Disput.)
- Barker, Chris, 2003. *Cultural Studies. Theory and Practice*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Ltd.
- Barker, Chris; Galasiński Dariusz, 2001. *Cultural Studies and Discourse Analysis. A Dialogue on Language and Identity*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Ltd.
- Bauman, Zygmunt, 2004. *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge: Polity Press. (hrv. izdanje Bauman, Zygmunt, 2009. *Identitet: Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Naklada Pelago.)
- Belsey, Catherine, 2003. *Poststrukturalizam*, Sarajevo: Šahinpašić.
- Bennett, Tony, ur., 2005. *New Keywords: A Revised Vocabulary of Culture and Society*, Wiley-Blackwell.

⁹⁸ Barker, 2001., 175.

- Bhabha, Homi K., 2004. *The Location of Culture*, London, New York: Routledge.
- Biti, Vladimir, 2005. *Doba svjedočenja*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Blommaert, Jan, 2006. Language policy and national identity, u: *Language policy: theory and method* (Ricento, Thomas, ur.), Oxford: Blackwell, 2006., 238-254.
- Boas, Franz, 1940. *Race, Language, and Culture*, MacMillan.
- Bourdieu, Pierre, 1992. *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- Bucholtz, Mary; Hall, Kira, 2005. Language and Identity, u: *A Companion to Linguistic Anthropology* (Duranti, Alessandro, ur.), Blackwell Publishing, 2005., 369-394.
- Butler, Judith, 2004. *Undoing Gender*. New York, London: Routledge.
- Butler, Judith, 2005. *Giving an Account of Oneself*. New York: Fordham University Press.
- Butler, Judith, 1993. *Bodies that matter: on the discursive limit of „sex“*. London: Routledge.
- Butler, Judith, 1997a. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press.
- Butler, Judith, 1997b. *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Butler, Judith, 2000a. *Nevolje s rodom: Feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Butler, Judith, 2000b. *Antigone's Claim. Kinship between Life and Death*. New York: Columbia University Press.
- Butler, Judith; Laclau Ernesto; Žižek Slavoj, 2007. *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost: suvremene rasprave na ljevici*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Butler, Judith, 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*, New York: Routledge.
- Comaroff John L.; Comaroff Jean, 2009. *Ethnicity, Inc.*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Culler, Jonathan, 2001. *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*. Zagreb: AGM.
- D'Andrea, Anthony, 2007. *Global Nomads. Techno and New Age as transnational countercultures in Ibiza and Goa*, New York, London: Routledge.
- Davis, J. Lennard, ur., 2014. *The Disability Studies Reader*. New York, London: Routledge.
- De Saussure, Ferdinand, 2000. *Tečaj opće lingvistike*, Zagreb: ArTresor naklada, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Felix, 2017. *Što je filozofija*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- Deleuze, Gilles, 1989. *Fuko*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarska zajednica Zorana Stojanovića.
- Deleuze, Gilles, 1994. *Difference and Repetition*. New York: Columbia University Press.
- Derrida, Jacques, 1976. *O gramatologiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Derrida, Jacques, 1977. *Limited Inc*. Illinois: Evanston.
- Derrida, Jacques, 1993. *Sablasti Marxa*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Derrida, Jacques, 1995. *On the name*. Stanford University Press.
- Derrida, Jacques, 1999. *Drugi smjer*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Derrida, Jacques, 2002. *Sablasti Marxa: stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Derrida, Jacques, 2007. *Pisanje i razlika*. Sarajevo, Zagreb: Šahinpašić.

- Du Gay, Paul; Evans, Jessica; Redman, Peter, ur., 2005. *Identity: a reader*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Dyer, Richard, 2006. Stereotyping, u: *Media and Cultural Studies: Keywords*, (Meenakshi Gigi Durham; Douglas M. Kellner ur.), Blackwell, 2006., 353- 365.
- Eckert, Penelope; McConnell-Ginet, Sally, 2006. *Language and Gender*. New York: Cambridge University Press.
- Eckert, Penelope, 1989. *Jocks and burnouts: Social categories and identity in the high school*. New York: Teachers College Press.
- Felman, Shoshana, 1993. *Skandal tijela u govoru*. Zagreb: Naklada MD.
- Foucault, Michel, 1982. *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*. New York: Vintage.
- Foucault, Michel, 1984. Politics and Ethics: An Interview, u: *The Foucault Reader*. (Rabinov, Paul, ur.) New York: Pantheon.
- Foucault, Michel, 1994a. *Nadzor i kazna: radanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Foucault, Michel, 1994b. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Foucault, Michel, 2002. *Nenormalni*. Novi Sad: Svetovi.
- Foucault, Michel, 2010. *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.
- Foucault, Michel, 2013. *Povijest seksualnosti 1 – Volja za znanjem*. Zagreb: Domino.
- Nyamnjoh Francis B., 2010. Racism, Ethnicity and the Media in Africa: Reflections Inspired by Studies of Xenophobia in Cameroon and South Africa, u: *Africa Spectrum*, 45/1, 57-93.
- Goffman, Erving, 1990. *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Penguin Books.
- Grosz, Elizabeth, 1985. Criticism, feminism and the institution. An interview with Gayatri Chakravorty Spivak. *Thesis Eleven* 10/11: 175–89.
- Hall, Stuart, 1996. Introduction: Who Needs 'Identity', u: *Question of Cultural Identity*, (Hall, Stuart; du Gay, Paul ur.), London: Sage, 1996., 1-17.
- Hall, Stuart, 2006. Kome treba 'identitet'?, u: *Politika teorije – zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (Duda, Dean ur.), Zagreb: Disput, 2006., 357-373.
- Hall, Stuart, ur., 2002. *Representation: cultural representations and signifying practices*. London: Sage.
- Irigaray, Luce, 1999. *Ja, ti, mi. Za kulturu razlike*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Janet McIntosh, 2018. Essentialism, u: *The International Encyclopedia of Anthropology*, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/9781118924396.wbiea1800>
- Jenkins, Henry, 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: NYU Press.
- Jenkins, Richard, 2014. *Social identity*, New York: Routledge.
- Jørgensen, Marianne; Phillips, Louise, 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Joseph, John E., 2016. Historical perspectives on language and identity, u: *The Routledge Handbook of Language and Identity* (Preece, Siân ur.), 2016., 19-33.

- Lacan, Jacques, 1968. *The language of the self. The Function of Language in Psychoanalysis*, Baltimore i London: The John Hopkins University Press.
- Lacan, Jacques, 1983. *Spisi (izbor)*. Beograd: Prosveta.
- Lacan, Jacques, 1986. *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb: Naprijed.
- Laclau, Ernesto, 1993. Power and representation, u: *Politics, Theory and Contemporary Culture* (Poster, Mark ur.), New York: Columbia University Press.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal, 2001. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London, New York: Verso.
- Lyotard, Jean-François, 2005. *Postmoderno stanje: izvoještaj o znanju*, Zagreb: Ibis-grafika.
- Marević, Jozo, 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb: Matica hrvatska,
- Margolis, Joseph, 2010. Essentialism, u: *A dictionary of cultural and critical theory* (Payne, Michael; Rae Barbera, Jessica ur.), Wiley Blackwell, 2010., 238-241.
- Martinich, A.P., ur., 1996. *The philosophy of Language*, New York, Oxford.
- McIntosh, Janet, 2018. Essentialism, u: *The International Encyclopedia of Anthropology* (Callan, Hilary, ur.), JohnWiley & Sons, Ltd.
- Miller, J. Hillis, 2001. *Speech Acts in Literature*. Stanford: Stanford University Press.
- Moore, Jerry D., 2013. *Uvod u antropologiju. Teorije i teoretičari kulture*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Mouffe, Chantal, 1996. Deconstruction, Pragmatism and the Politics of Democracy, u: *Deconstruction and Pragmatism* (Crichley, Simon; Derrida, Jacques; Laclau, Ernesto; Rorty, Richard ur.), London, New York: Routledge, 1996., 1-13.
- Mouffe, Chantal, 2000. *The democratic paradox*. London, New York: Verso.
- Mouffe, Chantal, 2005. *The return of the political*. London, New York: Verso.
- Norton, Bonny, 2013. *Identity and language learning: extending the conversation*. Bristol: Multilingual Matters.
- Nussbaum, Martha C., 2005. *Pjesnička pravda: književna imaginacija i javni život*. Zagreb: Deltakon.
- Nussbaum, Martha C., 2012. *Ne profitu: zašto demokracija treba humanistiku*. Zagreb: AGM.
- Payne, Michel, ur., 2001. *A Dictionary of Cultural and Critical Theory*. Oxford: Blackwell.
- Peternai Andrić, Kristina, 2012. *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Antibarbarus.
- Peternai, Kristina, 2005. *Učinci književnosti. Performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Zagreb: Disput.
- Peternai Andrić, Kristina. 2019. *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Zagreb: Meandar-Media.
- Preece, Siân ur., 2016. *The Routledge Handbook of Language and Identity*, New York: Routledge.
- Ricœur, Paul, 2000. Osobni i narativni identitet, u: *Autor, pripovjedač, lik* (Milanja, Cvjetko, ur.), Osijek: Svjetla grada, Sveučilište „Josipa Jurja Strossmayera“, Pedagoški fakultet, 2000., 19-81.

- Rorty, Richard, 1967. *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*, Chicago: University of Chicago Press.
- Said, Edward, 1993. *Culture and Imperialism*. New York: Knopf.
- Said, Edward, 2000. *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.
- Salecel, Renata 2002. *Protiv ravnodušnosti*. Zagreb, Sarajevo: Arkzin.
- Searle, John S., 1991. *Govorni činovi. Ogled iz filozofije jezika*, Beograd: Nolit.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, 2011. *Nacionalizam i imaginacija i drugi eseji*. Zagreb: Fraktura.
- Stroll, Avrum, 2005. *Analitička filozofija u dvadesetom veku*. Beograd: Dereta.
- Sylvain, René e, 2014. Essentialism and the Indigenous Politics of Recognition in Southern, u: *Africa American Anthropologist*, 116, 2, 251-264.
- Šonje, Jure, ur., 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- Wodak, Ruth, 2006. Discourse-analytic and Socio-linguistic Approaches to Study of Nation(alism), u: *The Sage Handbook of Nations and Nationalism* (Gerard Delanty; Krishan Kumar, ur.), London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage. 2006., 104-117.
- Wodak, Ruth; de Cillia, Rudolf; Reisigl, Martin; Liebhart, Karin, 1999. *The discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburg University Press.
- Woodward, Kath, 2003. Representations of motherhood, u: *Gender, identity and reproduction: social perspectives*. (Earle, Sarah; Letherby, Gayle ur.) Basingstoke: Palgrave Macmillan, 18-33.
- Yuval-Davis, Nira, 2004. *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka.
- Zotzmann, Karin; O'Regan, John P., 2016. *Critical discourse analysis and identity*, U *The Routledge handbook of language and identity* (Preece, Sian ur.), London: Routledge, 2016., 113-128.